

НАТУРАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: СИСТЕМНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ, ВИДИ

NATURAL OBLIGATIONS IN CIVIL LAW IN UKRAINE: CONSISTENCY, CLASSIFICATION, TYPES

Майданик Н.Р.,
здобувач

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

У статті розглядаються підходи щодо видів натуральних зобов'язань, як системного правового явища, та визначаються правила, які визначають критерії системності існуючих видів натуральних зобов'язань. Проводиться визначення місця та співвідношення натуральних зобов'язань із загальними («позовними») цивільними зобов'язаннями. Аналізуються окремі види натуральних зобов'язань та визначаються їх основні риси.

Ключові слова: системність натуральних зобов'язань, натуральні зобов'язання з правочину, заставлені зобов'язання, зловживання правом, договір про намір, попередній договір, зобов'язання з гри та парі.

В статье рассматриваются подходы относительно видов натуральных обязательств как системного правового явления и определяются правила, обеспечивающие системность существующих видов натуральных обязательств. Проводится анализ понятия и соотношения натуральных обязательств с общими («исковыми») гражданскими обязательствами. Исследуются отдельные виды натуральных обязательств и определяются основные их черты.

Ключевые слова: системность натуральных обязательств, натуральные обязательства на основании сделки, просроченные обязательства, злоупотребление правом, соглашение о намерениях, заставленные обязательства, натуральные обязательства из игры и пари.

In the article approaches to types of obligations as a natural phenomenon are considered and basic rules that ensure consistency of existing types of natural obligations are determined. A definition of place and value of natural obligations and general («lawsuit») civil obligations are investigated. Certain types of natural obligations and their features are determined are analyzed.

Key words: consistency of natural obligations, natural obligations on ground of deal, past due obligations, abuse of law, agreement of intent, preliminary agreement, natural obligations of game and betting.

Актуальність теми. У цивільному праві України спостерігається тенденція до розширення кола натуральних зобов'язань, тобто зобов'язальних правовідносин, вимоги за якими хоч і є правомірними, але позбавлені судового захисту в силу прямої вказівки закону або з урахуванням сутності таких вимог.

Вітчизняне законодавство, судова практика і доктрина права не сформували чітких підходів щодо видів натуральних зобов'язань як системного правового явища, що ускладнює формування однакової правозастосовної практики, посилює правову невизначеність у питаннях визначення правового режиму і застосування цієї групи зобов'язань.

Наведене зумовлює мету цього наукового дослідження, яка полягає у визначенні правил, які забезпечують системність існуючих видів натуральних зобов'язань, а також визначенні місця та співвідношення натуральних зобов'язань із «позовними» цивільно-правовими зобов'язаннями.

Останні найбільш глибокі наукові дослідження з цих питань у вітчизняному праві було проведено ще в 50–70-х роках минулого століття в працях В.П. Грибанова, І.Б. Новицького, С.М. Братуся [1].

У подальшому окремі питання з цієї проблеми розглядалися в окремих наукових публікаціях вчених-цивілістів, однак переважно в контексті загального регулювання позовної давності (В.О. Тархов

тощо) [2, с. 247 або обмеженого кола натуральних зобов'язань в умовах тоталітарної правової системи в період Радянського Союзу (Б.Б. Черепакін) [6, с. 62–70].

У сучасній вітчизняній юридичній науці заслуговує на увагу аналіз правової природи зобов'язань із азартної гри та парі, який було проведено у науковій статті Н.І. Майданик [3, с. 88–95], висвітлення особливостей правочинів валютного дилінгу з елементами натуральних зобов'язань (П.С. Матвеев) [8, с. 30–33, 164], проведення порівняльно-правової характеристики базових положень про натуральні зобов'язання в окремих іноземних країнах (Н.Ю. Голубева) [9, с. 226–229].

Мета цієї наукової статті полягає в проведенні характеристики та аналізі системності та класифікації, визначенні видів натуральних зобов'язань у цивільному праві України.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці радянського періоду зазвичай виділяли чотири випадки натуральних зобов'язань: 1) права з правочинів, що здійснювалися на тимчасово окупованих німецькими військами територіях Радянського Союзу. У цьому випадку напрошується певна аналогія щодо визнання натуральними зобов'язань на підставі правочинів, які вчиняються на тимчасово окупованій Російською Федерацією території Автономної

Республіки Крим і частині Донецької та Луганської областей, які знаходяться під контролем так званих ДНР і ЛНР; 2) права із спірних правовідносин між державними, кооперативними (крім колгоспів) та іншими громадськими організаціями на суму до десяти тисяч рублів (які вилучені із судової підвідомчості; ці спори вирішуються в адміністративному порядку вищестоящими щодо боржників органами); 3) претензії про перебори провізних платежів, а також про провізні премії, передбачені тарифами (вилучені із судової підвідомчості, у тому числі по спорах до тисячі рублів – заявляються боржнику і ним самим вирішуються в остаточному порядку); 4) права, що виникли з гри та парі [4, с. 304]; 5) «задавнені» зобов'язання, які передбачають втрату права на позов у матеріальному розумінні (тобто, право на примусове здійснення порушеного цивільного права за допомогою позову). Прихильники такого підходу вважали, що вплив позовної давності хоч і погашає саме суб'єктивне право, його добровільне виконання погашає факт впливу давності, а відтак суб'єктивне право вважається таким, що ніколи не погашалося і продовжує розглядатися, як існуюче право [5, с. 369].

Інші автори пояснювали існування суб'єктивного права тим, що примусове здійснення права може ґрунтуватися, окрім позову, також на заперечення, яке протиставляється позову, який тим самим буде знесилений запереченням, заснованим на нормі ЦК про правомірність добровільно виконаного «задавненого» зобов'язання. Відповідно, і після спливу за давністю строку суб'єктивне цивільне право зберігається, але воно забезпечується вже не позовом, а можливим запереченням проти позову [6, с. 227].

У сучасній вітчизняній цивілістичній науці до натуральних зобов'язань зазвичай відносять такі три види: а) зобов'язання, що виникають у зв'язку з проведенням гри та парі [3, с. 88–95]; б) зобов'язання, за якими вплив позовна давність, при цьому зроблене боржником виконання не може бути витребувано назад [7]; в) зобов'язання, що виникають з «правочинів на різницю» (ф'ючерсні, розрахункові форвардні контракти, валютного дилінгу) [8, с. 26–27].

Обґрунтоване доктриною і визначене законодавством коло натуральних зобов'язань зазвичай відображає лише певну частину реально існуючих натуральних зобов'язань, що свідчить про неповноту і фрагментарність доктринального вчення, як результат відсутності чітких критеріїв системності, класифікації і видів натуральних зобов'язань.

Системність натуральних зобов'язань, в першу чергу, визначають дві основні умови існування натурального зобов'язання, а саме: а) законом або правочинном не передбачена можливість звернення примусового стягнення; б) одна особа має щодо іншої особи моральне зобов'язання такого роду, що його виконання хоч і не може бути витребуване в примусовому порядку, повинно вважатися, на загальну думку, вчиненням виконання, яке є її боргом щодо іншої особи [9, с. 226–229].

Іншими словами, йдеться про ситуацію, коли будь-яка особа має щодо іншої особи невідкладне

моральне зобов'язання такого характеру, що виконання його хоч і не змушує в правовому порядку, на загальноприйнятій думку, розглядається як задоволення зобов'язання щодо цієї іншої особи (ст. 3 книги 6 ЦК Нідерландів).

Це означає, що під натуральними зобов'язаннями розуміється таке зобов'язання, примусове виконання якого, а відтак і судовий захист, неможливий.

Інша складова, яка забезпечує системність натуральних зобов'язань, ґрунтується на презумпції поширення на них правового режиму цивільних зобов'язань та їх новації в звичайне цивільне зобов'язання. Зміст цієї презумпції полягає в тому, що натуральні зобов'язання регулюються нормами про зобов'язання, якщо зі змісту або духу закону не випливає, що певні правила непридатні до зобов'язань, щодо яких не може бути пред'явлена вимога звернення примусового стягнення. Натуральне зобов'язання може бути перетворене за угодою між боржником і кредитором на звичайне цивільне зобов'язання.

Інша складова системності натуральних зобов'язань визначається загальним правилом про те, що підстави виникнення натуральних зобов'язань, а також умови й порядок відмови в судовому захисті вимог кредиторів за такими зобов'язаннями повинні визначатися ЦК й іншими законами.

У випадках, передбачених законом або договором, вимогам кредитора за натуральним зобов'язанням має надаватися судовий захист. У даному випадку йдеться про ситуації, коли окремі традиційні або знову виниклі натуральні зобов'язання будуть забезпечені судовим захистом, якщо цього вимагатиме практика їх застосування, воля законодавця чи умови правочину в конкретно визначений історичний момент часу.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує норма ст. 517 ЦК Республіки Молдови, що фактично в повному обсязі відтворила зазначену вище презумпцію, яка виконує функцію загальної засади (принципу) при вирішенні питання щодо місця натуральних зобов'язань у системі цивільного права та їх співвідношення із загальним цивільним зобов'язанням [10].

Виявленню взаємних зв'язків і кола реально існуючих на сьогодні видів натуральних зобов'язань сприятиме проведення їх поділу за різними критеріями класифікації.

Класифікація натуральних зобов'язань може проводитися за різними критеріями, зокрема за: 1) суб'єктивним складом (фізичні особи, юридичні особи); 2) сферою застосування (у підприємницькій та непідприємницькій діяльності, у сімейних відносинах, у сфері банкрутства); 3) характером відхилення/дефекту в натуральному зобов'язанні (в силу прямої вказівки закону або суті зобов'язання); 4) підставами виникнення (правочин, строк давності, зловживання цивільним правом, рішення суду).

За суб'єктивним складом натуральні зобов'язання можуть передбачати участь у них фізичних та/або юридичних осіб, або лише фізичних осіб. Зазвичай

учасниками натуральних зобов'язань можуть виступати будь-які фізичні та юридичні особи (наприклад, зловживати цивільним правом можуть як фізичні, так і юридичні особи). Водночас існує група натуральних зобов'язань, учасниками яких можуть бути лише фізичні особи. До таких, зокрема, відносяться зобов'язання із заручин, зобов'язання з гри та парі без професійного організатора гри (тобто, поза межами грального закладу).

За сферою застосування натуральні зобов'язання може бути поділено на дві групи: а) натуральні зобов'язання у сфері підприємництва – «джентльменський» правочин; зобов'язання, які виникли після оголошення підприємця банкрутом; вплив позовної давності за зобов'язаннями підприємця тощо; б) натуральні зобов'язання в непередприємницькій діяльності – зобов'язання із заручин, гра та парі без участі професійного організатора гри тощо.

За характером відхилення (дефекту) зобов'язання, який спричинив натуральний характер зобов'язання останні можуть виникати: а) в силу прямої вказівки закону (вплив позовної давності за зобов'язаннями, зловживання цивільним правом тощо); б) з урахуванням суті (природи) зобов'язання, незважаючи на відсутність прямої вказівки закону про натуральний характер зобов'язання. Зокрема в силу аморальності гри та парі, або позаправового характеру відносин заручин, які регулюються самими їх учасниками без втручання держави.

За підставами виникнення натуральні зобов'язання можуть бути поділені на чотири групи: а) натуральні зобов'язання з правочину; б) задані зобов'язання; в) натуральні зобов'язання, що ґрунтуються на зловживанні правом; г) натуральні зобов'язання у зв'язку з набранням чинності помилкового рішення (ухвали) суду.

До натуральних зобов'язань, які виникають на підставі правочину, відносяться: а) організація гри та парі або участь у них; б) заручини і зобов'язання про затрати з підготовки до шлюбу та весілля; в) штучне запліднення або сурогатне материнство; г) попередній договір (у частині неможливості примусового виконання [основного] зобов'язання в натурі); д) протокол про наміри; е) зобов'язання з договору, який не було укладено сторонами в простій письмовій формі, необхідній для доказування існування договору [11, с. 428].

У випадку організації гри та парі або участі в ній підставою виникнення натурального зобов'язання є правочин – договір або односторонній правочин, залежно від переважаючих у певній країні традицій тлумачення такої підстави виникнення натуральних зобов'язань.

Слід враховувати, що діяльність у сфері азартного бізнесу заборонена чинним законодавством України (Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні» 15 травня 2009 року № 1334-VI) [12].

Тому азартні ігри в гральних закладах (казино тощо) є недійсними (нікчемними). Однак ця заборона не поширюється на договори про лотерею, інші правочини ігрового характеру (договори валютного

дилінгу, форвардні контракти «на різницю» тощо), оскільки вони в силу прямої вказівки закону або істотних відмінностей (наприклад, парі не є видом азартної гри тощо) не вважаються забороненими законом.

За змістом чинного законодавства України натуральні зобов'язання з гри та парі виникають у випадках виникнення зобов'язань із гри та парі з правомірних підстав, вимоги за якими не забезпечені судовим захистом. Наприклад, натуральні зобов'язання виникають у випадку організації або проведення гри та парі без участі суб'єктів підприємницької діяльності.

Натуральні зобов'язання з гри та парі можуть виникати у випадку застосування іноземного права до приватних правовідносин із іноземним елементом, пов'язаним з Україною.

На нашу думку, згідно з нормами колізійного права (Закон України «Про міжнародне приватне право») договори парі з участю букмекерської контори в Україні є недійсними, що суперечить публічному порядку України (оскільки діяльність з азартного бізнесу заборонена законом).

Той факт, що букмекерське парі і тоталізатор ґрунтуються на можливості аналітичного прогнозування можливого результату (виграшу чи програшу), не заперечує алеаторного (випадкового) характеру букмекерського парі, а отже, останнє є різновидом азартної гри.

Знання і навички аналізу учасника такого парі зменшують рівень залежності людини до такого парі, що, безумовно, не заперечує алеаторності та гральної природи букмекерської контори, але свідчить про наявність «розумної мети» в правочинах букмекерського парі. З огляду на алеаторну «розумну» мету букмекерства, положення про азартну гру недоцільно поширювати на букмекерське парі і тоталізатор.

Натуральні зобов'язання можуть виникати у разі заручин і за певних умов щодо відшкодування затрат із підготовки до шлюбу та весілля.

Відповідно до ч. 1 ст. 31 СК України зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Заручини не створюють обов'язку вступу до шлюбу (ч. 2 ст. 31 СК України). Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо) (ч. 3 ст. 31 СК України).

Натуральні зобов'язання можуть виникати з договору, який не було укладено сторонами в простій письмовій формі, необхідній для доказування існування договору [13, с. 428]. Йдеться про ситуації, коли за законом вимагається обов'язкова письмова форма договору. У разі порушення вимоги щодо письмової форми договору, вимоги з такого догово-

ру підлягають примусовому виконанню за умови, якщо буде доведено належними доказами (іншими, ніж свідчення свідків) факт укладення договору. В іншому випадку позовні вимоги кредитора за такого договору задоволенню в судовому порядку не підлягатимуть, а отже, неможливе виконання таких зобов'язань у примусовому порядку, що саме й власне натуральним зобов'язанням.

Натуральними зобов'язаннями є зобов'язальні вимоги, що ґрунтуються на зловживанні правом. Зловживання цивільним правом породжує натуральне зобов'язання, оскільки вимоги, які ґрунтуються на зловживанні цивільним правом не підлягають судовому захисту відповідно до положень ст. 13 ЦК України. Підставою виникнення натурального зобов'язання у зв'язку зі зловживанням цивільним правом є сам факт зловживання таким правом. За своєю природою зловживання правом як юридичний факт являє собою недобросовісне здійснення належного особі цивільного права, зокрема з метою заподіяння шкоди третій особі (шикана), а отже є правомірною дією, яка не є правопорушенням, але не охороняється законом засобами судового захисту вимог, які ґрунтуються на зловживанні цивільним правом.

У судовій практиці актуальним є питання поширення режиму натурального зобов'язання на вимоги з умов договору, які застосовуються до відносин між сторонами, які виникли до його укладення відповідно до положень ст. 631 ЦК України.

Судова практика при розгляді справ цієї категорії виходить з того, що порушення сторонами умов договору, на які посилається позивач, не може бути підставою для визнання недійсною окремої його частини (якою передбачені підвищені штрафні санкції у випадку прострочення підписання договору орендарем), оскільки ототожнення позивачем правових наслідків підстав недійсності правочину з підставами його розірвання (ст. 651 ЦК України) є помилковим.

Предмет позову ґрунтується на правовому акті органу місцевого врядування (Рішення Київської міської ради № 457/1867 «Про врегулювання процедури передачі в користування земельних ділянок у місті Київ»), п. 7 ст. 28 якого передбачено, що в разі, якщо договір оренди земельної ділянки не підписаний зацікавленою особою в установленому законодавством порядку протягом п'яти місяців з моменту набуття чинності рішення КМР, орендна плата за період прострочення встановлюється в п'ятикратному розмірі [14, с. 31–32].

Вказані умови договору оренди містять зобов'язання сторін, які не можливо виконати внаслідок того, що подія, стосовно якої встановлено зобов'язання, вже відбулась, та фактично встановлюють сплату непропорційно великого розміру санкцій за несвоєчасне укладення договору оренди.

З огляду на те, що в даному випадку, по суті, йдеться про ситуацію зловживання кредитором своїм правом, вимоги кредитора про стягнення штрафних санкцій у судовому порядку задоволенню не підлягають відповідно до положень ст. 13 ЦК України.

Стягнуті в примусовому порядку штрафні санкції доцільно розглядати, як безпідставно отримані кошти, що підлягають зворотному поверненню платнику штрафних санкцій відповідно до положень ст. 1212 ЦК України.

У цьому випадку позов про стягнення безпідставно сплачених сум штрафних санкцій, що ґрунтуються на зловживанні правом кредитором, може бути поданий на підставі статей 1212, 1213 ЦК України з урахуванням положень Рішення Київської міської ради № 457/1867 «Про врегулювання процедури передачі в користування земельних ділянок в місті Київ».

Висновки. Проведений аналіз системності, класифікації і видів натуральних зобов'язань дає підставу для таких висновків:

1. Системність натуральних зобов'язань має такі складові : а) законом або правочином не передбачена можливість примусового звернення стягнення; б) одна особа має щодо іншої особи моральне зобов'язання такого роду, що його виконання, хоч і не може бути витребувано в примусовому порядку, повинно вважатися, на загальну думку, вчиненням належного виконання, яке є її боргом щодо іншої особи; в) презумпція поширення на них правового режиму цивільних зобов'язань та їх новації в звичайні цивільні зобов'язання; г) натуральне зобов'язання може бути перетворене за правочином між боржником і кредитором на звичайне («позовне») цивільне зобов'язання; д) підстави виникнення натуральних зобов'язань, а також умови й порядок відмови в судовому захисті вимог кредиторів за такими зобов'язаннями повинні визначатися ЦК й іншими законами.

2. Зобов'язання в цивільному праві може бути поділено на натуральні та загальні («позовні») цивільно-правові зобов'язання. «Позовними» цивільно-правовими зобов'язаннями доцільно вважати такі, що надають право вимагати їх примусового виконання, зокрема в судовому порядку. Натуральними зобов'язаннями вважаються такі, що не надають права вимагати їх примусового виконання, а відтак їх судового захисту, проте дають можливість, будучи добровільно виконаними, утримувати все, що було надано або сплачено у зв'язку з їх виконанням.

3. Класифікація натуральних зобов'язань може проводитися за різними критеріями, зокрема за: 1) суб'єктом складом (фізичні особи, юридичні особи); 2) сферою застосування (у підприємницькій і непідприємницькій діяльності, у сімейних відносинах, у сфері банкрутства тощо); 3) характером відхилення/дефекту в натуральному зобов'язанні (в силу прямої вказівки закону або з урахуванням суті зобов'язання); 4) підставами виникнення (правочин, позовна давність, зловживання цивільним правом, рішення суду).

4. За підставами виникнення натуральні зобов'язання можуть бути поділено на чотири групи: а) натуральні зобов'язання з правочину; б) задоволені зобов'язання; в) натуральні зобов'язання, що ґрунтуються на зловживанні правом; г) натуральні

зобов'язання у зв'язку з набранням чинності помилкового рішення (ухвали) суду.

5. Натуральні зобов'язання, що виникли на підставі правочину, можна поділити на такі види : а) щодо організації гри та парі, або участі в них; б) із заручин і зобов'язання про витрати з підготовки до

шлюбу та весілля; в) із штучного запліднення або сурогатного материнства; г) із попереднього договору (в частині вимог про виконання зобов'язання в натурі); д) із протоколу про наміри; е) із договору, який не було укладено сторонами в простій письмовій формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1972; В.П. Грибанов. Сроки в гражданском праве. – М., 1976; Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976; Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. – М., 1954.
2. Харитонов Є.О. Глава 3 / Захист цивільних прав та інтересів // Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. – С. 19–20; Гражданское право: В 2 т. Том I.: Учебник / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2003. – 409 с. (Автор розділу – В.С.Єм.); Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – Чебоксары: Чув. кн. изд.-во, 1997. – 247 с.
3. Майданик Н.І. Договори азартної гри в цивільному праві України: Монографія. – К.: Юстініан, 2007. – (264 с.). – С. 88–95.
4. Черепахин Б.Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности // Советское государство и право. – 1957. – № 7. – С. 62–70; Грибанов В.П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей / Осуществление и защита гражданских прав. – М., 2001. – 304 с.
5. ; Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. II. Советское гражданское право. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – (511 с.). – 369 с.
6. Черепахин Б.Б. Спорные вопросы понятия и действия исковой давности // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 62–70; Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – (245 с.). – 227 с.
7. Майданик Р.А. Натуральні зобов'язання (поняття і правова природа) / Р.А. Майданик // Юрид. Україна. – 2005. – № 5. – С. 44–47; Майданик Н.І. Правова природа натуральних зобов'язань / Н.І. Майданик // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 26–27.
8. Матвеев П.С. Договори валютного дилінгу в цивільному праві України: Монографія. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – (226 с.). – С. 30–33, 164.
9. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія / Н.Ю. Голубева. – О.: Фенікс, 2013. – (642 с.). – С. 226–229.
10. Гражданский кодекс Республики Молдова от 6 июня 2002 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=325085&lang=2>.
11. Гражданское и торговое право зарубежных государств: Учебник. Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. – 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. – Т. I. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 428 с.
12. Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні» 15 травня 2009 року № 1334-VI (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 38, ст. 536).
13. Гражданское и торговое право зарубежных государств: Учебник. Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. – 4-е изд., перераб. и доп. В 2-х т. – Т. I. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 428 с.
14. Постанова Верховного Суду України від 28 березня 2011 р. // Юридичний вісник України. Судова практика – 2011. – 30 липня – 5 серпня. – № 30. – С. 31–32.